

## צחי הרשקוביץ

לע"נ סבי מורי ר' חיים בן ר' שמעון הראל ז"ל  
וסבתי שרה בת ר' יצחק מנחם הראל ע"ה

"שמע בני מוסר אביך ואל תטש תורת אמך.  
כי לזית חן הם לראשך וענקים לגרגרתיך"  
(משלי א, ח-ט)

## ביאור מחלוקת התנאים בסכום הענקת עבד עברי

- א. הקדמה
- ב. הגמרא בקדושין יז, א
- ג. הרמב"ם בהלכות עבדים וקושיות על דבריו
- ד. נסיון מחדש ליישוב הסוגיה
- ה. סיכום

### א. הקדמה

בספר דברים טו, יב-יח מובאת אחת מפרשיות דיני עבד עברי (מקומות נוספים נמצאים בשמות כא, א-יא; ויקרא כה, לט-נה). פרשה זו מחדשת לנו דין בתורה והוא - דין הענקה<sup>1</sup>:

כי ימכר לך אחיך העברי או העבריה ועבדך שש שנים ובשנה השביעית תשלחנו חפשי מעמך. וכי תשלחנו חפשי מעמך לא תשלחנו ריקם. העניק תעניק לו מצאנך ומגרנך ומיקבך אשר ברכך ה' אלהיך תתן לו. וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים ויפדך ה' אלהיך על כן אנכי מצוך את הדבר הזה היום... ואף לאמתך תעשה כן. לא יקשה בעינך בשלחך אתו חפשי מעמך כי משנה שכר שכיר עבדך שש שנים וברכך ה' אלהיך בכל אשר תעשה.

הגמרא בקדושין (יז, א) מביאה מחלוקת תנאים משולשת בדבר סכום ההענקה. במאמר נביא את קטעי הגמרא, נקשה על לשונם, ולאחר מכן ננסה לישבן מתוך תפיסה כוללת.

---

1. רבים מהמפרשים עמדו על מקורה של המלה הענקה. אונקלוס מתרגם את המלים 'העניק תעניק לוי' - "אפרשא תפריש ליה", הוי אומר הענקה במשמעות של להבדיל לטובת צורך מסויים. לעומתו, רש"י מבאר את המלה הענקה כנגזרת מענק, תכשיט, וכלשונו: "העניק תעניק - לשון עדי, דבר שיהא ניכר שהטיבות לו...". דעה נוספת, הדומה לדברי רש"י, ושתייהן מתקשרות היטב לנושא המאמר, היא זו של ר' אברהם אבן-עזרא: "העניק תעניק - הטעם, עשה לו תפארת (דרך כבוד ותפארת כתכשיט), מגזרת 'וענקים לגרגרתיך'...". יצוין, שראב"ע אינו אומר פירוש זה ללא היסוס, ומוסיף שיתכן שלפנינו מלה יחידאית במקרא, ללא אח ורע שיסייע לנו לעמוד על כוונתה.

**ב. הגמרא בקדושין יז,א**

תנו רבנן: כמה מעניקים לו?

חמש סלעים מכל מין ומין, שהן חמש עשרה סלעים, דברי רבי מאיר.

רבי יהודה אומר: שלשים, כשלשים של עבד.

רבי שמעון אומר: חמשים, כחמשים שבערכין.

יש לעמוד על מספר דיוקים בגמרא: מדוע ר' יהודה ור' שמעון מנמקים את דעותיהם

בדמיון לעבד כנעני ולדיני ערכין, ואילו ר' מאיר לא מביא סמך וסיוע לדעתו?

שאלה נוספת היא מדוע רק ר' מאיר קושר את דבריו לשלוש צורות הגבייה המפורשות

בתורה - צאן, גורן ויקב, ואילו ר' יהודה ור' שמעון אינם מתייחסים לצורות אלו?

ממשיכה הגמרא:

ור' מאיר מנינא אתא לאשמועינן? הא קא משמע לן, מיבצר הוא דלא מבצר ליה מהאי מנינא, ואי בצר ליה מחד מינא וטפי ליה מחד מינא לית לן בה.

מאי טעמא דר' מאיר? יליף ריקס ריקס מבכור, מה להלן חמש סלעים, אף כאן חמש סלעים. אימא חמש סלעים מכולהו? אי כתיב ריקס לבסוף -

כדקאמרת, השתא דכתיב ריקס ברישא, שדי ריקס אצאן, ריקס אגורן, ריקס איקב. ונילף ריקס ריקס מעולת ראיה (רש"י - דליתיה אלא שתי כסף?)

אמר קרא: "אשר ברכך ה' אלהיך" (רש"י - סיפא דהענק תעניק הוא, ללמדך שתדרוש המקרא לרבות ולא למעט).

עד כאן דיון הגמרא בדברי ר' מאיר. גם מפסקה זו עולות מספר בעיות, אולם אנו נתייחס

רק לאחת מהן, משום שהיא בעיה המקיפה את כל הסוגיא.

מה הקשר בין המלמדים לנלמד<sup>3</sup>? כלומר, מדוע בוחר ר' מאיר ללמוד על דין הענקה דווקא

מסכום פדיון הבן, ומדוע בוחרים ר' יהודה ור' שמעון ללמוד דווקא מעבד כנעני ומסכומי

2. על דברי רש"י אלו עולה תמיחה חמורה (המובאת כבר ברש"י). מעיון קצר במסכת חגיגה פ"א מ"ב עולה כי הדעה הנוקטת כי הראיה היא שתי כסף - היא דעת בית שמאי, ואילו בית הלל סוברים שהשיעור המינימלי של עולת הראיה הוא רק מעת כסף אחת ותו לא. אם כן, לא ברור מדוע הביא רש"י דווקא את דעת בית שמאי כאשר מקובלנו דהלכתא כבית הלל, וצ"ע.

3. גישתנו בהצעת הקושיות ופתרון במאמר נובעת מהתפיסה שצריך להיות קשר מהותי בין המלמדים לנלמדים בכל לימוד מהמידות שהתורה נדרשת בהן, ובכללן גזירה שוה (=גז"ש). על גישה זו יש אמנם המערערים, אבל אנו בחרנו בדרך זו, תוך הכרה שאיננו יורדים לעומק המוחלט של הלימודים אלא מנסים להציע להם הבנה או פרשנות כלשהי, על פי מיעוט וקוצר השגתנו. וכדברי מורנו הרמב"ם בכלל השני של ספר המצוות: "כבר בארנו... כי רוב דיני התורה נלמדים בשלש עשרה מידות שהתורה נדרשת בהן... לפי שמחכמת הכתוב שאפשר למצוא בו רמז המורה על אותו הפרוש המקובל או הקש המורה עליו..."

תפיסה זו נוסחה בבהירות ע"י ר' אהרן אבן חיים בספרו "מידות אהרן", המהווה הקדמה לספרו "קרבן אהרן" - ביאור לספרא, העוסק בביאור יג מידות שהתורה נדרשת בהן. בבואו לדון שם בגז"ש (לה מיוחד פרק ג בספרו) אומר ר"א אבן חיים:

הערכין? שאלה זו מתעצמת כאשר בהמשך הגמרא מובא הנימוק הבא לסייע לדעת ר' יהודה הלומד מעבד עברי - "עבד מעבד הוה ליה למילף", כלומר הגמרא תופסת שקיים קשר ברור וישיר בין עבד כנעני ועבד עברי, והדברים זוקקים בירור.

לעני"ד, שאלה זו היא שאלת מפתח להבנת הסוגיא, ופתרונה יכול להביא להבנת הדברים בצורה מחודשת.

הגמרא ממשיכה בדיון על דברי ר' יהודה:

ר' יהודה אומר: שלשים, כשלשים של עבד. מאי טעמא דר' יהודה? יליף נתינה נתינה מעבד: מה להלן שלשים - אף כאן שלשים. ונילף נתינה נתינה מערכין: מה להלן חמשים - אף כאן חמשים? חדא, דתפשתה מרובה לא תפשתה, תפשתה מועט תפשתה; ועוד, עבד מעבד הוה ליה למילף.

דברים אלו טעונים ביאור, אולם כדאי לראותם בהשוואה להמשך הגמרא:

ר' שמעון אומר: חמשים, כחמשים שבערכין. מאי טעמיה דר' שמעון? גמר נתינה נתינה מערכין: מה להלן חמשים - אף כאן חמשים. ואימא בפחות שבערכין? "אשר ברכך ה' אלהיך" כתיב. ונילף נתינה נתינה מעבד: מה להלן שלשים - אף כאן שלשים, חדא דתפשתה מרובה לא תפשתה, תפשתה מועט תפשתה<sup>4</sup>; ועוד, עבד מעבד הוה ליה למילף? ר' שמעון מיכה מיכה גמר.

מחקירת לימודי הגז"ש לעומקן עולות מספר קושיות.

הפסוק המלמד על נתינה מעבד כנעני עוסק בסכום לו זכאי אדוניו של עבד כנעני לאחר שזה נגנח ומת ע"י שור. הפסוק אומר (שמות כא, לב): "אם עבד יגח השור או אמה, כסף שלשים

---

"בכל מקום אנו צריכים לחקור ולדרוש במשמעות התיבה שהיא תורה על מה שרצת שנלמוד זה מזה, רוצה לומר כי התיבה יש בה הוראה על הדבר אשר בו תרצה התורה להשוותם בו, וכאשר תראה השתדלותינו בביאורינו לספר הזה (הספרא) לדרוש על זה בכל מקום אשר תמצא יד שכלינו לבארו בעזרת ה'". אמנם, יש צורך לבאר כיצד ניתן בכלל לערער על לימוד גז"ש, הלא מקובלנו שגז"ש שלא נלמדה מסיני אי אפשר ללומדה. אבל נראה כי בסוגייתנו הגמרא מערערת בעליל על לימודי גז"ש שוות ומקשה במפורש "ונילף מהכא" וכדו', ובאמת ניסו להשיב כבר רבים על בעייתיות זו. עיין במה שכתב הרמב"ן בהשגותיו על השרש השני של ספר המצוות לרמב"ם; מאמרו של הרב פדרבוש על הגז"ש בספרו "בנתיבות התלמוד" ובעוד מקומות שניסו להשיב על קושיה זו. גם בספר מידות אהרן שהובא לעיל התייחס ר"א אבן חיים לקושיה זו, עיין שם פרק ג, חלק ג.

לסקירה מקפת ומעמיקה של תפיסת ההגיון הפנימי העומד בבסיס יג מידות שהתורה נדרשת בהן (וכן לב מידות האגדה), עיין בכתבי הרב הנזיר, ר' דוד כהן זצ"ל - "קול הנבואה" עמוד פד-צו, ובעיקר ב"קול הנבואה" ב, המצוי עדיין בכתב יד, אולם עלים ממנו מתפרסמים מפעם לפעם, ע"י פרופ' דב שוורץ (עיין כתב עת "דעת", גליון 28, עמ' 97-109, ועוד).

4. דיוק ענייני שחובה לעמוד עליו הוא הסתירה הקיימת לכאורה בין שני הנימוקים שמביאה הגמרא בהפרש של מספר שורות: מחד, "אשר ברכך ה' אלהיך", שמשמעו לנקוט בשיעור הגבוה מבין שני שיעורים העומדים לבחירה, ומאידך, תפסת מרובה לא תפסת, תפסת מועט תפסת, שמשמעו לנקוט דווקא בשיעור הנמוך מבין שני שיעורים!

על קושיה זו עומדים כבר התוס' על אתר (ד"ה "חדא"), והראשונים והאחרונים דנו בדבריהם, אולם לא נאריך כאן בהסברים מכיוון שאין זה עיסוקנו במאמר זה. ואכמ"ל.

שקלים יתן לאדניו והשור יסקל". על כך יש לתמוה, הלא בעליו של העבד הוא הזוכה בממון בזמן שהעבד ניזק, ואילו כאן אנו מנסים ללמוד על מצב שבו דווקא הבעלים מוציאים מממונם לשלם לעבד! מדוע דווקא מכאן ראה ר' יהודה לבסס את לימודו?

שאלה דומה מתעוררת מלימוד 'נתינה נתינה' מערכין (שאלה זו הועלתה כבר ע"י הי'משנה למלך' על הרמב"ם שיובא לקמן, הלכות עבדים ג, יד), משום שאם נעייין בכתובים העוסקים בערכין (ויקרא כז, א-כז), נמצא כי הפועל 'נתן' על כל הטיותיו מופיע אך ורק במקדיש שדה מקנתו ('**ונתן** את הערכך ביום ההוא'), אשר דווקא בו אין ערך קבוע אלא "וחשב לו הכהן את מכסת הערכך עד שנת היבל" אולם על שאלה זו ענה כבר הי'משנה למלך' שהובא לעיל, ע"ש, שהנתינה כאן מתייחסת לכל הדינים שהובאו גם קודם לכן בפרשה, ובכללם אף ערכי אדם.

בהמשך דבריו נחקר ר' שמעון ללמוד את הגז"ש ממילת 'מיכה'. על גז"ש זו יש להקשות שתי קושיות, הראשונה טכנית והשנייה תוכנית: בעיון בפרשת הענקה כפי שהובאה לעיל, לא מוזכרת המלה 'מיכה' או הטיה שלה. המקום היחיד בו מוזכרת הטיה כזו בהקשר לעבד עברי נמצא בויקרא כה, לט - "וכי **ימוך** אחיך ונמכר לך לא תעבד בו עבדת עבד". אם כן לא מובן כיצד למד ר' שמעון על דין הענקה ממילה המופיעה רק בספר ויקרא (שם לא מופיע כלל דין הענקה)?

שאלה נוספת עולה כאשר מעיינים שוב בפרשיות ערכין. בפסוק ח כותבת התורה: "ואם מך הוא מערכך והעמידו לפני הכהן והעריך אתו הכהן על פי אשר תשיג יד הנדר יעריכנו הכהן". היוצא מכאן הוא, שכאשר הנודר מך, אין הוא מביא את הערך הקבוע של חמישים השקלים אלא ערך נמוך בהרבה - כאשר תשיג ידו. אם כן צ"ע מדוע ר' שמעון בוחר ללמוד דווקא מהמקרה בו אין מביאים חמישים שקלים למציאות שבה הוא מעוניין שיובאו חמישים שקלים?

תמיהה נוספת עולה מהעובדה שר' שמעון חוזר בו מלימודו המקורי ('נתינה נתינה' מערכין) ועובר ללימוד אחר ('מיכה מיכה'). הלא הגמרא הקשתה עליו מדוע אין הוא לומד נתינה נתינה מעבד, ואילו ר' שמעון במקום לענות פשוט החליף לימוד! אבל הקושיה בעינה עומדת, מדוע אין ר' שמעון לומד נתינה נתינה מעבד? כמו כן, כיצד הוא מחליף את הגז"ש ובוחר באחרת (שאלה זו מצאה לה פתרון כבר בדברי רש"י במקום, ד"ה 'מיכה מיכה', ע"ש. מכל מקום הקושיא הראשונה בעינה עומדת)<sup>5</sup>.

5. כאן המקום להעיר על דיוק נוסף בדברי הגמרא. בכל הנוגע ללימודיהם של ר' מאיר ושל ר' יהודה נוקטת הגמרא לשון 'יליף', ואילו אצל ר' שמעון הגמרא נוקטת לשון 'גמר' (לשון זו מופיעה פעמיים, הן לגבי 'נתינה נתינה', והן לגבי 'מיכה מיכה'). מסתבר ששינוי זה אינו מקרי, מכיוון שהוא מופיע גם בכתבי היד של הגמרא ובדפוסים ראשונים, ויש לעיין. אולי ניתן לתרץ ע"פ מסכת סופרים ב, ד, שם אומר ר' עקיבא ביחס לדין הענקה - "בין כך ובין כך לא יפחות לו מחמשים זוז", ולא מובאת שם אפילו דעה אחת החולקת על דברים אלו. אולי אפשר לתלות את המימרות זו בזו ולהגיד, שהמסורת מבית מדרשו של ר' עקיבא היתה שסכום הענקה צריך להיות חמישים זוז לפחות, ולכן ר' יהודה ור' מאיר (שגם הם, כר' שמעון, היו תלמידיו של ר' עקיבא) הוצרכו ללימוד חדש לשם הוכחת טיעוניהם. בזאת תובן המלה 'יליף' המתייחסת

בדעת ר' שמעון יש להקשות קושיה נוספת, הלא הוא אומר שהלימוד לדין הענקה נובע מערכין, ולנו ידוע שהענקת אמה עבריה שווה להענקת עבד עברי<sup>6</sup>. אולם, בתורה כתוב במפורש שערכה של אשה הוא רק שלושים שקל, ולא חמישים כערכו של גבר. אם כן, כיצד יכול ר' שמעון להסביר את סכום הענקתה של אמה עבריה? והשאלה קשה אף יותר, הלא הסכום של חמישים שקלים מתאים אך ורק לעבד זכר מבן עשרים עד גיל ששים. מה יהיה, לדוגמא, לגבי עבד בן שבעים שנה המשתחרר כעת, האם יקבל רק חמשה עשר שקלים כערכו? והלא, לא מצינו בשום מקום חלוקה והשוואה בין סכום הערך המקביל בחיי החירות, לבין ההענקה לאותה שכבת גיל ומין?<sup>7</sup>

### ג. הרמב"ם בהלכות עבדים וקושיות על דבריו

הרמב"ם כותב:

כל המשלח עבדו ואמתו ריקס עובר בלא תעשה, שנאמר: "לא תשלחו ריקס" והרי הכתוב נתקו לעשה, שנאמר: "העניק תעניק לו"... וכמה נותן לו, אין פחות משה שלשים סלע בין ממין אחד בין ממין הרבה, כשלשים של קנס העבד שנאמר בו: "יתן לאדוניו". בין שנתברך הבית בגללו, בין שלא נתברך, שנאמר: "העניק תעניק לו" מכל מקום. אם כן, למה נאמר "אשר ברכך ה'" ? הכל לפי הברכה תן לו. (הלכות עבדים ג, יד)

הרמב"ם פסק בבירור כר' יהודה<sup>8</sup>, שהענקת העבד העברי תהיה בסך שלושים שקלים. אולם, יש לתמוה קצת על לשונו של הרמב"ם. מה ראה רבינו להזכיר שסכום ההענקה הוא שלושים, כשלושים של קנס עבד כנעני, הלא אין בכך שום תוספת על הדין עצמו?

- 
- לדבריהם ולצורת לימודם. לעומתם, ר' שמעון נסמך על דברי רבו, ר' עקיבא, ולכן לא היה צריך ללמוד באופן מחודש על סכום ההענקה, אלא הוא גמר את הדברים בלבד, קיבלם מרבותיו, אך עדיין היה צריך לסמוך אותם לפסוק או לימוד כלשהו, ולכן גמר 'מיכה מיכה'. חילוק זה מתבסס על דברי רבנו חננאל למסכת שבת, צ"ב (ועיין שם בתוספות ועוד) שם הוא מתייחס למימרת הגמרא - "ואלא הא גמר גז"ש (ר' עקיבא)! גז"ש לא גמר... באומר: "ור' עקיבא, שאמר מקושש זה צלפחד, נדחו דבריו. ופירשו **דלא גמר מפי רבו גז"ש זו, אלא הוא לעצמו דן זה**..." עולה בבירור מדבריו שהמונח 'גמר' בהתייחסו ללימוד גז"ש, משמעותו קבלה ממסורות קדומות, ולא לימוד עצמי.
6. הספרי על פרשת ראה (ומובא גם בקידושין יז, ב), לומד מהמשך הפרשה - "ואף לאמתך תעשה כן", שגם אמה העבריה זוכה להענקה.
7. יתכן שאפשר להשיב על קושיה זו בכך שלדעת ר' שמעון הלימוד העקרוני לגבי הסכום נלמד מהשוואת עבד לבן חורין, אולם אין זה מחייב שגם לאמה נעשה לימוד מיוחד משלה אלא היא מהווה מעין 'נספח' לדין העבד, ועל כן תקבל כמוהו. ניתן, לעני"ד, לנסות לתרץ בדרך אחרת ע"פ מה שכתבנו לעיל, הערה 5. הלא ר' שמעון גמר את דין חמישים השקלים והיה לו להסתמך על ר' עקיבא, א"כ ברור שבכל מקרה יקבלו העבד או האמה חמישים שקלים, ולימוד הגז"ש לא בא אלא לסמוך את הלימוד על פסוקים.
8. היכסף משנה' על אתר דן בשיקוליו של הרמב"ם לפסוק כר' יהודה, ומסיק שהדבר נבע מחשבון המחלוקות בין ר' שמעון לר' מאיר, כאשר ר' יהודה מצטרף לכל אחד מהם לדחותם, ולכן נפסקה הלכה כמוהו משום שהם אינם מצטרפים לדחות אותו, כי המכנה המשותף שלהם הוא קלוש ביותר. אולם, יעוין בימשה למלך'

שאלה נוספת שצריכה להישאל על לשונו הזהב היא מדוע כתב "אין פחות משהו שלשים סלע", הלא ר' יהודה בגמרא אומר רק שלושים, ותו לא?<sup>9</sup>

#### ד. נסיון מחודש ליישוב הסוגיה

הרמב"ם כותב במורה נבוכים:

ונעשה דמי העבד באופן כללי חצי דמי בן חורין בדרך כלל, לפי שאתה מוצא ערכי אדם המרובה שבהן ששים שקלים<sup>10</sup>, ודמי עבד כסף שלשים שקלים.  
(מורה נבוכים ג, מ)

על אף הבעייתיות בחשבון זה, אנו רואים שהרמב"ם מוצא כאן קשר מוגדר בין דמיו של עבד כנעני לדמי ישראל בן חורין. אולי ניתן לומר, שקשר כזה קיים ומשתקף גם בסוגייתנו.

ר' יהודה סובר שהענקה לעבד עברי צריכה להיות כפי דמיו של עבד כנעני. הקשינו כבר על מהותו של קשר זה, ועל אמירת הגמרא "עבד מעבד הוה ליה למילף". אמנם, מסתבר שמהותו של הקשר הזה היא הקביעה שעבדות - ערכה חלק מסויים מאדם שלם, בן חורין. כלומר, ערכו של עבד הוא פונקציה של ערכו של האדם. אמנם אצלנו הגמרא עוסקת בעבד עברי שדינו כיהודי לכל דבר, ועבודתו של עבד עברי אינה עבודת עבד, אלא הוא שכיר בלבד, אך עדיין בעת שחרורו עובר העבד העברי ממצב מסויים של עבדות למצב של בן חורין. סכום הכסף בו זוכה העבד הוא כשיעור של עבד, עבד צרוף ללא התחשבות במוצאו כיהודי או גוי. סכום כזה נוכל למצוא רק בעבד כנעני שמת, ואדוניו זוכה לפיצוי בשווי שלושים שקלים. למעשה, הרעיון שעומד מאחורי הסכום הזה הוא שאנו רוצים להחזיר את העבד למצב של בן חורין רגיל, שבו הוא יוכל להשתלב כלכלית בחברה. אדוניו, כאשר הוא נהנה ממנו כעבד, מפיק הנאה משוויו כעבד הכפוף לו, וכאשר הוא משחרר אותו ראוי שיפצה אותו בשיעור דומה. זה תורף סברת ר' יהודה.

אמנם, יש לשאול מדוע, אם כן, תקבל אמה הענקה כערכו של זכר, ולא ביחס לערך אשה בדיני ערכין? על כך יש להשיב שהתורה הצמידה את הענקת האמה להענקת העבד, וקבעה שכך יהיה הסכום (עיין הערה 7). יישוב זה תקף גם בכל הנוגע לסברת ר' שמעון המובאת לקמן.

שכבר תמה עליו, הלא הגמרא בערובין מו, ב מונה את כללי הפסיקה, ושם מפורש שהלכה כר' יהודה בין כנגד ר' מאיר ובין כנגד ר' שמעון, ולכן קשה מדוע נצרך לחישוב זה.  
יתכן לתרץ, שהגמרא שם קובעת שהלכה כר' יהודה נגד ר' מאיר לבדו, והלכה כר' יהודה נגד ר' שמעון לבדו, אך כדי לפסוק שהלכה כר' יהודה נגד ר' מאיר ור' שמעון ביחד צריך את חשבון הכסף משנה. - הערת המערכת.

9. ברור שאין לשאול מדוע אמר **שוה** שלושים, ולא סתם שלושים, הלא הגמרא במפורש, ובעקבותיה הרמב"ם, מסבירים שהענקה צריכה לבוא מצאן, גורן ויקב, וישנה התלבטות בגמרא האם ניתן להביא גם כסף בתורת הענקה. אבל, כאמור, לכ"ע עיקר דין הענקה אינו בכסף אלא בשוה כסף.

10. כבר העירו על כך רבים, ביניהם הר"י קאפח עצמו (מתרגם המורה), שערך אדם המרובה הכתוב בתורה הוא **חמישים** שקלים, ולא **שישים** כפי שכתב הרמב"ם. וצ"ע.

כעת יובן מדוע מביא הרמב"ם בהלכות את הדמיון לקנס עבד כנעני. זאת משום שעבד כנעני אינו רק מקור לימודו של ר' יהודה, אלא הסבר למהות דין הענקה - ניטרול מושג העבדות שהיה שייך בעבד המשתחרר ומחיקתו, והמקום היחיד בתורה בו מדובר במפורש על ערכו של עבד כעבד נטו, ללא תוספת חיצונית, נמצא בקנס עבד כנעני<sup>11</sup>. אמנם, בהענקה שייך גם גדר נוסף, הלא הוא צדקה<sup>12</sup>. לכן, ניתן וגם ראוי לאדון להוסיף על הענקת העבד כאשר ברכו ה', ולכן אומר הרמב"ם "ואין פחות", אבל להוסיף אפשר ואף ראוי<sup>13</sup>.

רעיון זה משתלב היטב בנימוק אותו מביאה התורה לדין הענקה בפסוק טו - "וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים ויפדך ה' אלהיך, על כן אנכי מצוך את הדבר הזה היום". על פסוק זה דורש הספרי דברים פסקה קכ:

---

11. אולי יש מקום להעמיד כאן דיוק נוסף ברמב"ם, אם כי הדברים טעונים ליבון וביורור מעמיקים. הרמב"ם מדגיש בלשונו הזהב את הקשר שיש בין סכום הענקה לבין העובדה שהוא נלמד מקנס עבד כנעני ("כשלים של קנס העבד..."). ויש לתמוה, מה ראה מורנו לחבר בין שני עניינים שאין כל קשר גלוי ביניהם? הלא מהיכן נלמד שדין הענקה יהיה קשור באופן כלשהו לקנס? יכול היה הרמב"ם לומר בפשטות (וכלשון הגמרא "מה עבד שלשים אף כאן שלשים", ותו לא) שמשלם שלושים כעבד, ולמה נצרך להזכיר את עניין הקנס?

על קושיה זו ישנו פתח לענות על בסיס מאמרו של הגרש"י ז"ל "משפט שילוק", המובא בספרו "לאור ההלכה". הרב ז"ל דן שם בסוגיית קנין בגוף אדם, אם מצב כזה אפשרי או שמא אינו בר ביצוע כלל, ומה גדריו של קנין זה. אמנם בשיטת הרמב"ם קשה מאוד להעמיד בעבד עברי קנין בגופו ממש (לחקירה מעמיקה בסוגיא זו ניתן לעיין במאמריהם של איתן לשם ומנחם גרוסמן ב'מעליות' יג, העוסקים בגדרי קנין הגוף בעבד עברי, ובשיטת הרמב"ם בסוגיא זו), הלא הוא לא הביא שום זכר מממרה זו ("אמר רבא זאת אומרת עבד עברי גופו קנוי") בספרו, אולם אין ספק שיש לאדון קנין כלשהו על עבדו, ולא לחינם משווה הגמרא בין קניין הקדושין לקניין העבד לאורך כל פרק ראשון במסכת קדושין.

ע"פ מה שכתב הרב ז"ל שם, יש לומר שרעיון הקנין של אדם אחד על רעהו הוא פסול מעיקרו, ואין מקום לו בחברה מתוקנת, ובוודאי לא בחברה הרואה עצמה כחולכת ע"פ רוח התורה. לכן, אדוניו של העבד המשתחרר מחוייב בתשלום שהוא מעין 'קנס', על כך שקנהו כעבד. אמנם, יש לחזור ולהבהיר שאין הכוונה שלשיטת הרמב"ם עבד עברי גופו קנוי, אלא מדובר בתופעה חברתית שאינה רצויה, ויתכן שיהיה מקום לשלם מעין קנס על קניית העבד, קנס שיתועל לשיקומו מחדש של המשתחרר. (לעניין העבדות בכלל כתופעה חברתית פסולה, לפחות בכל הנוגע לעבדותו של עבד כנעני, ניתן לעיין במאמר "תפקידן של המצוות" בספרו של מו"ר ראש הישיבה שליט"א, "דרכה של תורה". אמנם נראה, לענ"ד, שהדברים יהיו נכונים לא פחות, ואולי אף יותר, לגבי עבד עברי, מאחינו בית ישראל).

12. מי שהגדיר את דין הענקה כסוג של צדקה הוא הש"ך, חו"מ סי' פו ס"ק א, עיין שם וראה שלדעתו מדובר בהגדרה פשוטה. להרחבה בעניין זה יעויין במאמרו של ר' אלי פריימן, 'מעליות' יב, שם מובאים מקורות נוספים לסברה זו, ומוצגת שם גם תפיסה אחרת במהות הענקה (דומה לזו שאנו מביאים כאן בדעות ר' שמעון ור' יהודה), מבית מדרשו של המהר"ט.

13. הלשון של "לא יפחות" מופיעה כבר במסכת עבדים שצוטטה לעיל בדברי ר' עקיבא, עיין שם. אמנם נראה שיש ליישב הדבר ע"פ מה שכתב המאירי בסוגייתו: "וכמה שיעור הענק? לעין בינונית שיעור שלשים סלעים כשיעור שלשים של עבד", וכבר תמה עליו המהדיר (הגר"א סופר) מנין לקח לשון זו של עין בינונית, הלא בפחות משלושים אינו יוצא ידי חובתו! ואולי יש לאחד הדברים, ואמנם אין הכוונה לעין בינונית כלפי השיעור ממנו אפשר לפחות, ואכן אין ספק שבנתן פחות משלושים אין הענקתו מספקת, אולם המאירי רומז לנו בדבריו שגם אם נתן שלושים עדיין אין נתניה זו אלא עין בינונית בלבד, וראוי ביותר שיוסיף עוד יריבה לעבד, כצדקה לכל דל ורש. ובה מובנים דברי הרמב"ם "לא יפחות", אבל ראוי יהיה אם יוסיף.

וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים - מה במצרים הענקתי לך ובניתי לך, אף אתה הענק לו ושנה לו...

(וכן הוא בילקוט שמעוני פרשת ראה, רמז תתצח)

עם ישראל יצא ממצרים וזכה להענקה כדי להחזירו למצב של תקינות חמרית, ולכן גם על אדון המשלח עבדו מוטלת החובה לסייע לו בעת תחילת דרכו.<sup>14</sup>

לאחר ניתוח דברי ר' יהודה, נעיין בדבריהם של ר' שמעון ור' מאיר. למסקנת הגמרא, ר' שמעון לומד את הגז"ש של 'מיכה מיכה' מערכין. כבר תמהנו קודם לכן על פשר הלימוד הזה, הלא בערכין מדובר דווקא על מצב שבו הנודר אינו משלם את הערך המלא של חמישים השקלים, אלא עקב מצבו הכלכלי הוא נפטר אף בפחות מזה, כאשר משיגה ידו. אכן, זהו עיקר טעמו של ר' שמעון. העבד שלפנינו הגיע למצבו בעקבות היותו מך, עני. "וכי ימוך אחיך..." אומרת התורה, והתוצאה היא מכירתו לעבדות. כאשר העבד משתחרר, שאיפתנו היא להוציאו ממצב של מכות למצב של חירות אישית וכלכלית. תפקידו של האדון הוא לדאוג לכך שהעבד לא יהיה יותר בגדר של מך, אלא בן חורין לכל דבר. לכן, דווקא מהפסוק המלמד על המך שאינו משלם כפי ערכו לומד ר' שמעון על סכום ההענקה בערך של חמישים שקלים. הרעיון הוא להחזיר את העבד למצב של ערכו האמיתי, חמישים שקלים כערכו של בן חורין.<sup>15</sup> אם כן, אין מחלוקת עקרונית בין ר' שמעון ור' יהודה לגבי מטרת ההענקה - סיוע לעבד להגיע לתקינות מצבו החמרי, אלא מחלוקתם היא לגבי תפקידו של האדון ביישום זה. ר' יהודה מסתכל על עברו של העבד בשלב עבודתו, ומבאר שאת המצב הזה צריך לתקן ע"י האדון, כלומר לפצות את העבד על מעמדו כעבד. לעומתו, ר' שמעון סובר שצריך "ללכת אחורה" עוד יותר, לסיבה שבגללה נמכר העבד לעבדות, מכותו, ומטיל על האדון אחריות לתיקון מצב זה (אולי מתוקף אחריותה הכוללת של חברה לכל הפרטים המרכיבים אותה, והאדון, בתור חלק מהחברה, ובעל אמצעים שנהנה מדלותו של עבדו, מחוייב כעת לסייע בתיקון מעמדו), ומחייב אותו לשלם לעבד כערכו של בן חורין, ולא מך.

ר' מאיר, לעומת זאת, מציג לעני"ד גישה שונה לחלוטין.<sup>16</sup>

14. ראה בפרשני התורה על פסוק זה שלל הסברים בדבר הקשר הרעיוני בין יציאת מצרים לבין דין הענקה, אולם אין זו מטרתנו במאמר, ולכן לא הארכנו.

15. בכדי לבאר כיצד ר' שמעון חוזר בו מלימודו הראשון, מסביר רש"י בד"ה "מיכה מיכה" שיש לתלות את הדברים בכך שלא הוא עצמו הדובר אלא הסתמא דגמרא מחפשת מקור לדבריו, ומשלא מצאתם בינתניה היא מוצאת אותם בימיכה. ומאליו יתברר שאין כל קושי על ר' שמעון משאלת הגמרא שילמד ינתניה נתינה מעבד, כי הלא מקור לימודו הוא שונה, ומעבר לכך מטרת לימודו היא שונה ומסקנתו גם היא אינה עולה בקנה אחד עם הלימוד מעבד. כמו כן, אפשר להסביר שר' שמעון אינו לומד את ערך ההענקה מהמלה 'מיכה', אלא הוא רק מסתייע בו לבסס את לימודו מינתניה. לכן, ברור גם מדוע לא הוכרח להביא מקור לדבריו מפרשת הענקה, אלא הביא מפרשיות העבד העברי האחרות המופיעות בתורה. אין זה לימודו אלא רק סיוע לו.

16. יתכן שהדברים קשורים אף למילים עצמן מהן לומדים התנאים את שיטותיהם, ר' מאיר מיריקס', השייכת ללאו הניתק לעשה של יתני'. יתני' הוא לימודו של ר' יהודה, ואילו ר' שמעון לומד מימיכה', שנמצאת



כפי שעולה מלימודו, ר' מאיר מתנתק לחלוטין מהשוואה חברתית כלשהי בין מצבו של העבד המשתחרר לבין מעמדות אחרים בחברה, אלא משווה בין שני מקומות בהם אדם יוצא מרשות אחת ונכנס לרשות אחרת, ליתר דיוק - מרשות אחרת לרשותו הוא. בפדיון הבן התורה מטילה על האב חוב לפדות את בנו (אולם יש לציין שהחיוב אינו מוטל רק על האב אלא אף על הנפדה עצמו, משום שאם האב לא פדה את בנו, עליו החובה לפדות עצמו משיגדיל, כמו שמופיע לקמן כט, א. מכאן, שבאמת מדובר בכניסה לרשות הנפדה, ולא רק לרשותו של אביו). אבל יש לתמוה שוב, הלא בפדיון הבן, הפודה הוא המשלם, ואילו כאן על המוציא מרשותו לשלם לעבדו, היפוכה של הסברה המתבקשת. אולם, אין זה קשה, שהרי התורה מצווה על האדון להוציא את העבד מרשותו, ואין זו החלטה עצמאית של העבד. אילו כך היה המצב באמת לא היה מקום להעניק לו כלום<sup>17</sup>. אולם מכיוון שהאדון הוא המשלח את עבדו, הוא האחראי להוצאתו של העבד מרשותו כאדון, ולכן עליו מטילה התורה את החובה לפדות אותו (ע"י כך יובנו דברי התורה שצוטטו קודם לכן - "וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים ויפדך ה' אלהיך על כן אנכי מצוך את הדבר הזה היום", הצו לדעת ר' מאיר הוא לפדות את העבד ולשלחו).

כעת ברור מדוע ר' מאיר הוא היחיד שאינו מנמק כבר בהתחלה את מקור דעתו, בניגוד לר' יהודה ור' שמעון המסבירים מיד שהתשלום הוא כמו בעבד כנעני ובערכין. כפי שהצגנו, ר' מאיר חולק על גישתם העקרונית של ר' שמעון ור' יהודה בכל הנוגע לחקירת מטרת ההענקה. הוא משתמש בלימוד מדין פדיון הבכור, לימוד טכני שלא קשור בהכרח עם תיקון סוציאלי כלשהו. לימוד מסוג זה אינו מצריך נימוק רעיוני כמו אלו של ר' שמעון ור' יהודה. יש לדייק, שסיבת התשלום בבכור היא דין מן התורה, שכאשר על האדם לפדות את בנו מרשות גבוה לרשותו, עליו להוציא סך מסויים מכיסו. כן גם מצוות ההענקה - בעת העברת העבד מרשות אדונו לרשותו העצמית, יש לכרוך העברה זו בתשלום מכיסו של האדון. אמנם ההקבלה אינה זהה לגמרי, כי העבד היה צריך לשלם לפי השוואה זו, כמו בפדיון הבן שם הפודה הוא המשלם, אולם בעבד הטילה התורה את חיוב התשלום על האדון, משום שהוא זה שנהנה עד עתה מעבודתו של העבד במשך שש שנים. רווח נוסף העולה מכך שהאדון משלם לעבד את סכום ההענקה נוצר אגב המצווה, והוא שניתן לעבד סכום התחלתי נאה לשם התחלת חייו החדשים בחירותו.

---

במקום אחר לחלוטין אבל באה להציג את הרקע למציאות שנוצרה, ללא קשר לציוויים עצמם. אולם, קצרה היריעה, ויש לעשות מחקר מעמיק יותר בעניין זה.  
17. הדברים מפורשים ע"י ר' מאיר עצמו בדף טז, ב שם אומרת הגמרא: "דתנו רבנן יכול לא יהו מעניקים אלא ליוצא בשש, מנין לרבנות... ר' מאיר אומר אין מעניקין לו (לבורח מבית אדונו) דאין שילוחו מעמד, אבל יוצא בגרעון כסף ששילוחו מעמד (כן מעניקין לו)".

כמו כן, יתבהר כעת מדוע ר' מאיר חש, כביכול, מחוייב יותר לחלוקת התורה לצאן, גורן ויקב. לשיטתו, התורה הדריכה את האדון כיצד לבצע תשלום זה, מהיכן יש לקחת את הכסף וכיצד יש להעבירו לידיו של העבד - ע"פ החלוקה של שלושת המינים. מכיוון שהוא לומד את הדברים ממצווה המחייבת סכום שרירותי, כביכול, הוא נצרך ללמוד את פרטי גביית התשלום בצורה מדוקדקת יותר, תוך דגש על הקשר המילולי בין הסכום למקור חיובו.

לעומתו, ר' יהודה ור' שמעון למדו את דין הענקה כמצווה שמטרתה תיקון חברתי וסיוע למך ולנדכה, והשתמשו בחלוקה הני"ל לשם ביאור איכות התשלום, מאילו מקורות יילקח - המקורות המועילים ביותר לאדם בתחילת דרכו הכלכלית העצמאית<sup>18</sup>.

## ה. סיכום

דעותיהם של שלושת התנאים שהובאו בסוגיה, מציגות שלוש תפיסות שונות בהבנת מושג ההענקה, וכפועל יוצא מכך עמידותיהם שונות ביחס לסכום ההענקה. הרמב"ם ב'מורה' קבע יסוד מחודש והוא, שישנו קשר בין עבד כנעני לבן חורין, לפחות בכל הנוגע לערכם הממוני, ואנו השלכנו מקביעה זו לביאור דברי הסוגיה. ר' שמעון ור' יהודה סוברים שההענקה מטרתה לסייע לעבד בחייו החדשים, אבל מחלוקתם ניטשת סביב הפרמטרים הקובעים את גובהו של סיוע זה. לעומתם, ר' מאיר הביין כי התורה הגדירה מצווה, שאמנם תורמת כמובן למצבו הכלכלי של העבד, אולם גדריה קשורים בעיקר בהעברת בעלות או רשות של אדם, העברה הדורשת פדיון ממוני לשם ביצועה.

18. סיוע להבנת שיטתם ותפיסתם במטרת ההענקה נמצא בדבריו של הרמב"ם בספר המצוות, עשה קצו (תרגום הר"י קאפח): "והמצווה השש ותשעים ומאה, הצווי **שנצטוונו להעניק לעבד עברי ולעזור לו בצאתו לחפשי, ולא יצא בידים ריקות**, והוא אמרו יתעלה: "תעניק לו מצאנך ומגרנך ומיקבך אשר ברכך ה' אלהיך תתן לו"...".

הרמב"ם כאן מבהיר, שלשיטתו, מצוות הענקה היא ללא כל ספק מצווה בעלת מימד חברתי בולט, שמטרתה, כאמור, הסיוע והעזר לנוזקים.